

КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 343.14

В. В. Вапнярчук

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

У статті досліджуються теоретичні напрацювання щодо сутності поняття «презупції» в кримінальному процесі України. На підставі аналізу основних характерних сутнісних ознак презупції та з урахуванням поглядів правознавців, які її досліджували, пропонується авторське визначення цього поняття. Проведена класифікація правових презупцій на загальноправові, які поширюються на кримінальний процес, та суто кримінально-процесуальні. Найбільше уваги приділено дослідженню сутності презупції невинуватості в кримінальному провадженні.

Ключові слова: презупція, правова презупція, факт, що презупується, принцип кримінального процесу, презупція невинуватості.

В статье исследуются теоретические наработки относительно сущности понятия «презупции» в уголовном процессе Украины. На основании анализа основных характерных сущностных признаков презупции и с учетом взглядов исследовавших ее правоведов предлагается авторское определение этого понятия. Проведена классификация правовых презупций на общеправовые, которые распространяются на уголовный процесс, и уголовно-процесуальные. Больше всего внимания уделено исследованию сущности презупции невинности в уголовном производстве.

Ключевые слова: презупция, правовая презупция, презупируемый факт, принцип уголовного процесса, презупция невинности.

This article examines the theoretical developments concerning the essence of the concept of «presumption» in the criminal trial of Ukraine. Based on the analysis of the main characteristic of the essential features of the presumption, and taking into account the views of legal scholars have studied it, the author's proposed definition of the term. The classification of legal presumptions in the common law that apply to criminal proceedings and criminal procedure. Most attention was paid to the nature of the presumption of innocence in criminal proceedings.

Key words: presumption, presumption of law, presumed fact, the principle of the criminal process, the presumption of innocence.

Постановка проблеми. Неоднозначне розуміння правової природи презупцій у кримінальному процесі призводить до різних підходів щодо пояснення їх сутності та неналежного застосування під час кримінального

провадження. Дослідженню кримінально-процесуальних презупцій, які сприяють раціональному і справедливому порядку доказування обставин кримінального провадження шляхом розподілу обов'язку доказування між

© Вапнярчук В. В., 2013

його учасниками, на жаль, не приділяється належна увага в наукових працях, присвячених кримінально-процесуальному доказуванню. Досить проблемним, на думку автора статті, є також і визначення презумпції невинуватості як принципу кримінального процесу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою роботи є розкриття сутності правових презумпцій у кримінальному судочинстві, їх визначення та докладний аналіз окремих з них.

Викладення основного матеріалу. Розвиток науки вітчизняного кримінального процесу спонукає до необхідності дослідження та перегляду традиційних наукових поглядів щодо окремих особливостей кримінально-процесуального доказування. Особливої актуальності вирішення цього питання набуло у зв'язку з набранням чинності новим КПК України, в якому, зокрема, більш якісніше і повніше регламентована доказова діяльність. Дослідження ж обставин, які не підлягають доказуванню, але які можуть використовуватися в кримінальному провадженні (до них, зокрема, й відносяться кримінально-процесуальні презумпції), є визначальним для належного здійснення доказової діяльності та дотримання кримінально-процесуальних гарантій. Саме цими обставинами пояснюється необхідність написання цієї статті, її логіка та зміст.

Під терміном «презумпція» (лат. *praesumptio*) розуміється припущення, що ґрунтується на ймовірності; або закріплене в законі припущення про існування певного факту, реальність якого вважається істиною і не потребує доказів [1, с. 869], або припущення, визнане достовірним, поки не буде доведено зворотне [2, с. 535–536].

Виділяють фактичні (загальножиттєві) презумпції (в законі не виражені та юридичного значення не мають (ними, зокрема, є життєві прикмети, наприклад:

якщо над водою низько літають ластівки, значить буде дощ)) і правові (законні або юридичні) презумпції (виражені в законі та мають юридичне значення).

В останні роки інтерес вітчизняних науковців до правових презумпцій дещо зріс. Окремі з них знайшли своє закріплення на конституційно-нормативному рівні (наприклад, презумпція невинуватості – ст. 62 Конституції України), багато з них зустрічаються й у кримінально-процесуальній та інших галузях права. Однак у законодавстві відсутня чітка позиція відносно ролі й місця правових презумпцій у регулюванні суспільних відносин. Досить часто елементи правових презумпцій виражені в тексті нормативно-правових актів латентно, що ускладнює їх застосування на практиці.

Щодо визначення поняття «правової презумпції», то законодавець його не дає. У науці ж існує їх велика кількість. Загальним їх недоліком є те, що вони характеризують правову презумпцію досить часто або лише з позиції її логічної природи (тоді презумпція описується через категорію припущення) [3, с. 450; 4, с. 6], або з позиції її функціонального призначення в процесі (тоді вона визначається як спосіб звільнення від доказування певних обставин) [5, с. 102; 6, с. 265; 7, с. 53–54].

Перед тим як запропонувати власне поняття правової презумпції, вважаємо за необхідне визначити й проаналізувати її основні характерні сутнісні ознаки.

Першою з них є характеристика поняття «презумпція» як припущення. Припущення – це вибрана чи прийнята думка про сумнівний предмет; юридичне припущення в широкому смислі – це будь-яке визначення об'єктивного права, в якому відображається прийнятий законодавцем погляд щодо якогось сумнівного предмета [8, с. 25–26]. Причому таке припущення є ймовірним з великою долею істинності. Хоча тут варто підтримати зауваження І. В. Філімонової, що чіткого визначення поняття ймовірності

в юридичній літературі ніким поки що не давалось і навряд чи це є можливим [9, с. 230].

Другою характерною ознакою розуміння правової презумпції є перехід з її допомогою від одного факту до іншого. Так, зокрема, Ю. М. Грошевий розуміє під нею «правило, відповідно до якого при доказаності одного факту передбачається доказаність іншого або передбачається наявність чи відсутність фактів до спростування їх у встановленому законом порядку» [6, с. 265].

Хоча й відносно цього сутнісного моменту в літературі висловлювались заперечення, які стосувалися того, що ймовірно припущення не завжди відповідає об'єктивній реальності й інколи може ґрунтуватися на суб'єктивних поглядах, віруванні, тобто певне припущення може бути прийнято на підставі суб'єктивної ймовірності [8, с. 25–26]. З цим поглядом можна погодитись, однак, вважаємо, що такі зауваги не стосуються правових презумпцій, оскільки останні характеризуються наявністю нормативно закріпленого факту, який містить об'єктивну оцінку певного соціального явища та дає можливість робити висновки щодо іншого реально існуючого факту. Крім того, вважаємо, що основний акцент цієї ознаки, її важливість полягає саме в можливому кінцевому результаті застосування презумпції – а саме в їх правовому регулюванні (адже презумпції самі по собі, не будучи юридичним фактом, можуть виступати способом встановлення юридичних фактів, подій, явищ, суспільних відносин, що може призводити до певних правових наслідків і впливати на правовідносини).

Третьою, можливо найбільш визначальною саме для юридичного (у тому числі й кримінального) процесу, сутнісною ознакою правової презумпції є прийняття відомого можливого, але сумнівного факту без доказів. Тобто презумпція – це завжди бездоказове прийняття припущення за істину.

Четвертою ознакою, яка стосується суто правових презумпцій, є їх закріплення (прямо або непрямо) в правових нормах (саме в цьому полягає їх відмінність від загальножиттєвих презумпцій). У зв'язку з цим, незважаючи на ймовірну природу презумпцій, у той же час вони мають обов'язковий характер.

П'ята ознака – презумпція характеризується часовими рамками існування, що залежать від певного юридично значимого моменту.

Шостою ознакою є юридична значущість спростування презумпції (саме остання ознака є головним критерієм відмежування презумпцій від фікцій. Якщо спростування має юридичне значення, то це презумпція; якщо ж ні – то це фікція)¹. Під спростуванням презумпції слід розуміти не спростування істинності судження, що нею охоплюється, а спростування можливості її застосування

¹ Фікція – це те, що не відповідає дійсності, не існує або видаване з певною метою за дійсне; вигадка, витвір фантазії (див. [10, с. 656]).

Чинний КПК містить чимало фікцій (наприклад: 1) відповідно до частин 3, 4, 5 ст. 115 КПК при обчисленні строку днями строк закінчується о двадцять четвертій годині останнього дня строку; при обчисленні строків місяцями строк закінчується у відповідне число останнього місяця. Якщо закінчення строку, який обчислюється місяцями, припадає на той місяць, який не має відповідного числа, то строк закінчується в останній день цього місяця; при обчисленні строків днями та місяцями не береться до уваги той день, від якого починається строк; 2) відповідно до ч. 2 ст. 399 КПК, якщо особа усунула недоліки апеляційної скарги у строк, встановлений суддею-доповідачем, вона вважається поданою у день первинного її подання до суду апеляційної інстанції).

Крім неможливості спростування ці поняття відрізняються й тим, що презумпція ймовірно істинна, фікція істинною бути не може (остання надає правового значення завідомо неіснуючому або малоімовірному).

Відмінність презумпцій від фікцій ще й у тому, що вони мають різне значення відносно процесу доказування. Якщо презюмування по суті являє собою пізнавальний прийом, то фікції до процесу пізнання ніякого відношення не мають. Природа фікцій є чисто інструментальною, вони необхідні лише для досягнення певних практичних результатів.

ня (її примінимості) до певного конкретного випадку.

На підставі визначених вище характерних ознак та інтегруючи досвід правознавців, які досліджували презумпцію в праві, можна запропонувати наступне визначення цього поняття:

правова презумпція – це закріплене (прямо або непрямо) в нормах права ймовірне бездоказове припущення про наявність або відсутність фактів (звідси й друга назва – факти, що презюмуються), що можуть призводити до певних наслідків у сфері правового регулювання, яке повинно обов'язково реалізовуватись у конкретній юридичній ситуації та є значущим у випадку його спростування.

Щодо правових презумпцій у кримінальному судочинстві, то на підставі аналізу чинного КПК можемо стверджувати, що вони існують і їх досить багато. На сучасному етапі розвитку кримінального процесуального законодавства України, на нашу думку, до них можна віднести:

1) загальноправові презумпції, які поширюються на кримінальний процес (презумпція знання закону; презумпція добропорядності громадян; презумпція законності правових актів та ін.);

2) суто кримінально-процесуальні (презумпція невинуватості; презумпція істинності судового рішення; презумпція недопустимості доказів, отриманих внаслідок порушення кримінального процесуального закону; презумпція достовірності фактичних обставини кримінального провадження, що не досліджувалися судом першої інстанції при застосуванні спрощеного порядку судового розгляду кримінальної справи; презумпція допустимості матеріалів, отриманих у ході міжнародного співробітництва (указані види презумпцій були визначені О. М. Гаргат-Українчук, див.: [4, с. 8]).

Найчастіше науковці звертаються до аналізу *презумпції невинуватості*, нада-

ючи їй статусу принципу кримінального процесу. Однак ураховуючи зміст категорії «принцип», вважаємо, що такий підхід є дещо сумнівним. В українській мові під «принципом» розуміється основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін. [1, с. 899]. У теорії права принципами вважаються найбільш загальні і стабільні імперативні вимоги, закріплені у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права і визначають її характер і напрямки подальшого розвитку [11, с. 37]. У кримінально-процесуальному праві під принципами (загальними засадами) кримінального провадження розуміють закріплені в нормах права визначальні, фундаментальні положення щодо закономірностей і найбільш суттєвих властивостей кримінального провадження, які обумовлюють їх значення як засобу для захисту прав і свобод людини і громадянина, а також для врегулювання діяльності органів та посадових осіб, які ведуть кримінальний процес [12, с. 62].

На думку Л. М. Лобойка, для того, щоб визначити, чи належить те чи інше положення до принципів кримінального процесу, необхідно дати відповідь на такі питання: 1) чи визначає воно побудову (структуру) кримінального процесу? 2) яким чином воно розкриває (відображає) специфіку кримінального процесу? 3) як воно впливає на його динаміку (рух)? Проаналізувавши можливі відповіді на вказані питання стосовно правових презумпцій (у тому числі й презумпції невинуватості), він приходить до висновку, що останні не можуть вважатися принципами [13, с. 60–65].

Зважаючи на відсутність у презумпції невинуватості такої істотної ознаки принципу, як фундаментальність щодо закономірностей і найбільш суттєвих властивостей кримінального провадження, які відображають тип існуючого су-

дочинства (визначають спрямованість і побудову кримінального процесу в цілому), вважаємо, що позиція Л. М. Лобойка заслуговує на підтримку.

Юридична ж природа презумпції невинуватості (ст. 17 КПК), на наш погляд, полягає в тому, що вона є не принципом кримінального процесу, а загальнолюдською цінністю й діє задля гарантування режиму законності у правовій державі з конкретних питань притягнення до юридичної відповідальності певної особи та гарантією дотримання її прав. Вона (як і будь-яка інша кримінально-процесуальна презумпція) сприяє раціональному і справедливому порядку доказування обставин кримінального провадження шляхом розподілу обов'язку доказування між його учасниками. Отже, на наш погляд, будь-які правові презумпції (у тому числі й презумпція невинуватості), а також регламентовані законом права суб'єктів процесу (зокрема: на свободу та особисту недоторканність (ст. 12 КПК); на недоторканність житла чи іншого володіння особи (ст. 13 КПК); таємниці спілкування (ст. 14 КПК); на невтручання у приватне життя (ст. 15 КПК) та ін.) не можуть вважатися принципами кримінального процесу, за своїм статусом вони є кримінально-процесуальними гарантіями.

Загальне формулювання презумпції невинуватості закріплено в ст. 62 Конституції України та ст. 17 КПК України. Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому КПК України, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили.

Презумпція невинуватості виражає собою не особисту думку тієї чи іншої особи, яка веде провадження, а об'єктивне правове становище. Слідчий, який висуває підозру, складає обвинувальний

акт, і прокурор, який затверджує цей акт та підтримує обвинувачення в суді, зрозуміло, вважають обвинуваченого винним, переконані в цьому, інакше вони не поступали б таким чином. Обвинуваченого невинуватим вважає закон, який можливість визнання його винним зв'язує з обов'язковим проведенням судового розгляду і винесенням обвинувального вироку судом, що набрав законної сили. Тільки після цього держава приймає на себе відповідальність за правильність визнання підсудного винним і його засудження.

Без презумпції невинуватості кримінальному процесу не вдалося б зберегти рівновагу сторін – державного органу кримінального переслідування та приватної особи, підозрюваної чи обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, які наділені різними можливостями. Отже, презумпція невинуватості є основним елементом інституту переваги захисту і найважливішою умовою дотримання принципу рівності сторін у кримінальному процесі.

Закінчення дії презумпції невинуватості закон пов'язує лише з набранням законної сили обвинувальним вироком суду щодо обвинуваченого. Прийняття інших кінцевих рішень під час кримінального провадження (наприклад, закриття кримінального провадження з так званих nereабілітуючих підстав (пп. 4–8 ч. 1 та пп. 1, 2 ч. 2 ст. 284 КПК)) – не припиняє дії цієї засади. Оскільки в таких випадках винуватість особи встановлюється лише з метою закриття кримінального провадження, а не визнання її винною у вчиненні кримінального правопорушення за вироком суду. Це виражається в тому, що такі особи не повинні вважатися такими, які вчинили кримінальне правопорушення, а лише особами, проти яких здійснювалось кримінальне провадження (переслідування). Крім того, вони не вважаються й такими, що мають судимість (ст. 88 КК України),

до них не можуть бути застосовані й інші негативні наслідки.

Разом з тим дія презумпції невинуватості після закриття кримінального провадження з nereабілітуючих підстав чи у зв'язку із звільненням від кримінальної відповідальності є ослабленою та неповною. Так, згідно із Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. № 266/94-ВР (Відомості Верховної Ради України, 1995, №1, ст. 1) у названих осіб не виникає право на реабілітацію, в тому числі й на відшкодування шкоди, завданої кримінальним переслідуванням.

Зміст цієї загальної засади кримінального процесу знаходить свій вияв у таких положеннях та вимогах закону, які відіграють важливу роль у доказуванні:

1. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення (хоча має право це робити) і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом (ч. 2 ст. 62 Конституції та ч. 2 ст. 17 КПК України).

2. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи (ч. 3 ст. 62 Конституції та ч. 4 ст. 17 КПК України). При цьому такі сумніви повинні бути:

а) непереборними, тобто такими, які залишилися, незважаючи на використання всіх можливих засобів і способів доказування. Непереборність сумнівів у винуватості підозрюваного (обвинуваченого) має місце не тільки тоді, коли встановлено об'єктивну відсутність достатніх доказів винуватості, а й тоді, коли при можливому їх існуванні сторона обвинувачення не вживає заходів до їх отримання. Суд у таких ситуаціях не повинен за власною ініціативою заповню-

вати недоліки доказування сторони обвинувачення, оскільки не може виконувати обвинувальної функції;

б) розумними – як ми вище зазначили, тягар спростування доказів сторони захисту щодо невинуватості обвинуваченого покладається законом на суб'єктів сторони обвинувачення. Проте це стосується не голосливих тверджень, а тільки тих, на підтвердження яких наводяться хоча б якісь розумні аргументи та пояснення. В іншому випадку обвинуваченню довелось би зіткнутися з непосильним завданням спростування будь-якого, навіть найнеймовірнішого, безглузлого чи фантастичного, доводу захисту. Так, наприклад, якщо захистом висувається твердження про неосудність обвинуваченого, він повинен на підтвердження цього навести конкретні обставини. Це не є тягарем доказування для сторони захисту, бо їй не обов'язково доводити неосудність з повною переконливістю – достатньо, щоб відносно неї залишалися хоча б розумні сумніви.

Недоказана винуватість юридично має те ж значення, що і доказана невинуватість. Кримінальний процесуальний закон передбачає таку підставу для закриття кримінального провадження на досудовому розслідуванні або винесення виправдувального вироку в судовому провадженні, як невстановлення достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді і вичерпання можливостей їх отримання (п. 3 ч. 1 ст. 284 КПК України).

3. Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом, а також на припущеннях (ч. 3 ст. 62 Конституції та ч. 3 ст. 17 КПК України).

4. Поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою (ч. 5 ст. 17 КПК України).

Висновки, зроблені за результатами дослідження. На підставі викладеного, вважаємо, що правова презумпція – це закріплене (прямо або непрямо) в нормах права ймовірне бездоказове припущення про наявність або відсутність фактів (звідси й друга назва – факти, що презюмуються), що можуть призводити до певних наслідків у сфері правового регулювання, яке повинно обов'язково реалізовуватись у конкретній юридичній ситуації та є значущим у випадку його спростування. Викорис-

тання кримінально-процесуальних презумпцій у доказуванні є важливим, оскільки це сприятиме раціональному і справедливому порядку його здійснення. Будь-які правові презумпції (у тому числі й презумпція невинуватості) не можуть вважатися принципами кримінального процесу, за своїм статусом вони є кримінально-процесуальними гарантіями дотримання режиму законності здійснення кримінального провадження та дотримання прав осіб, які беруть у ньому участь.

Література

1. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконті, 2008. – Т. 2. – 928 с.
2. Большой юридический словарь / под ред. А. Я Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е Крутских. – М. : ИНФРА, 1997. – 790 с.
3. Гаргат-Українчук О. М. Поняття, ознаки та значення правових презумпцій у кримінальному процесі України / О. М. Гаргат-Українчук // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 446–452.
4. Гаргат-Українчук О. М. Презумпції у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. М. Гаргат-Українчук ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2010. – 19 с.
5. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве : монография / Ю. М. Грошевой. – Харьков : Вища шк., 1975. – 144 с.
6. Грошевой Ю. М. Теоретические проблемы формирования убеждений судьи в советском уголовном судопроизводстве : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 / Ю. М. Грошевой. – Харьков, 1975. – 403 с.
7. Бережний О. І. Преюдиціальність судових рішень у кримінальних справах / О. І. Бережний. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2004. – 176 с.
8. Дормидонтов Г. Ф. Юридические фикции и презумпции / Г. Ф. Дормидонтов. – Казань : Типо-литогр. Императ. ун-та, 1895. – 185 с.
9. Филимонова И. В. Юридические фикции в праве России: история и современность : монография / И. В. Филимонова. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 376 с.
10. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконті, 2008. – Т. 3. – 864 с.
11. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
12. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
13. Лобойко Л. М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України : монографія / Л. М. Лобойко. – Д. : Юрид. акад. МВС : Ліра ЛТД, 2004. – 216 с.